

Danuta Walczak-Duraj

Praca – etyka – polityka

Wybór tekstów

Praca – etyka **– polityka**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Danuta Walczak-Duraj

Praca – etyka – polityka

Wybór tekstów

W WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2020

Danuta Walczak-Duraj – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Socjologii Polityki i Moralności, 90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43

RECENZENT

Urszula Swadźba

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

REDAKCJA

Barbara Herman

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI

krzysztof de mianiuk

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/portarefortuna

© Copyright by Danuta Walczak-Duraj, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09921.20.0.M

Ark. wyd. 15,4; ark. druk. 13,875

ISBN 978-83-8220-086-7

e-ISBN 978-83-8220-087-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

Wnuczce Natalii

Spis treści

Przedmowa	11
Rozdział I	
Proces wykorzeniania z pracy w perspektywie społeczeństwa ponowoczesnego	15
1. Czynniki sprzyjające wykorzenianiu z pracy	17
2. Doświadczenie pracy w perspektywie społeczeństwa ponowoczesnego	20
3. Procesy przewartościowywania pracy – w kierunku etosu wiedzy, a nie etosu pracy	23
Rozdział II	
Od grupowego do zindywidualizowanego i rozproszonego etosu pracy	27
1. Grupowy charakter przednowoczesnego etosu pracy	31
2. W kierunku zindywidualizowanego i rozproszonego etosu pracy	35
3. Istota i rodzaje kontradeologii pracy	39
Rozdział III	
Wolność gospodarcza a poczucie odpowiedzialności za dobro wspólne	43
1. Spór o społeczny status wolności, odpowiedzialności i dobra wspólnego	44
2. Koncepcja wolności gospodarczej w perspektywie tworzenia ładu aksjonormatywnego	46
Rozdział IV	
Uspołecznianie ryzyka i strat w sytuacji kryzysu gospodarczego	53
1. Specyfika współczesnego kryzysu gospodarczego	57
2. Uspołecznianie ryzyka i strat – główne przesłanki	61
3. Czy konieczny jest projekt nowego ładu aksjonormatywnego w gospodarce rynkowej?	65
Rozdział V	
Ład aksjonormatywny w gospodarce rynkowej – ciągłość czy zmiana?	71
1. Ramy dotychczasowego ładu aksjonormatywnego w gospodarce rynkowej	73
2. Ład aksjonormatywny w perspektywie kryzysu gospodarczego	79

Rozdział VI

Kształtowanie wiedzy ekonomicznej i postaw przedsiębiorczych młodzieży – podstawowe problemy 85

1. Edukacja ekonomiczna w systemie edukacji formalnej 87
2. Medialna edukacja ekonomiczna dla biznesu tradycyjnego i sieciowego 89

Rozdział VII

Powody deficytów i dylematów etycznych w badaniach naukowych 97

1. Wieloparadygmatyczność nauk społecznych a problemy wartościowania naukowego 101
2. Regulacje kodeksowe jako ważne źródło wiedzy o dylematach i deficytach etycznych w badaniach naukowych 103

Rozdział VIII

Praca a nowe technologie. W kierunku transgresji etycznej i pracy nieodpłatnej w gospodarce cyfrowej 109

1. Zmiany na współczesnym rynku pracy w perspektywie hiperkapitalizmu i technologii cyfrowych 112
2. Główne scenariusze dotyczące przyszłości pracy 118
3. Wykorzenianie z pracy i zawężanie moralnej przestrzeni pracy 121
4. W kierunku etyki maszyn i transgresji etycznej 123

Rozdział IX

Główne problemy polityki w społeczeństwach liberalnych demokracji. Kontekst etyczny 129

1. Redefinicje i nowe pojęcia – *podmiot polityczny, aktorzy polityczni, polityka, polityczność* 131
2. Podstawowe problemy etyczne liberalnych demokracji 135
3. Komunikacyjny wymiar współczesnej polityki jako źródło korupcji etycznej 139
4. Główne dylematy etyczne w procedurze podejmowania decyzji politycznych 141
5. Problemy indywidualnych i grupowych standardów etycznych polityków 144
6. Media tradycyjne i cyfrowe wobec dyskursu publicznego i politycznego 148

Rozdział X

Etyczne problemy polskiej demokracji w dyskursie publicznym i politycznym 153

1. Interpretacja przyczyn spadku atrakcyjności rozwiązań demokratyczno-liberalnych 155
2. Propozycje rozwiązań politycznych 160
3. Stosunki wewnątrz polskiej klasy politycznej 166

Rozdział XI

Paradoksy demokracji w e-społeczeństwie. Korupcja dyskursu politycznego i populizm 171

1. Istota i specyfika kłamstwa, fikcji, mitu i oszustwa w polityce 172
2. Korupcja dyskursu politycznego i retoryka populistyczna 175

Rozdział XII

Bezpieczeństwo w sieci. Czy jednostki mają prawo do ignorowania technologicznych algorytmów?	179
1. Rozwój <i>big data</i> , <i>data science</i> , <i>data scientist</i>	183
2. Czy we współczesnych demokracjach istnieje sieciowy Behemot?	186
2.1. Sposoby działania firmy doradztwa politycznego Cambridge Analytica i jej niechlubny koniec	186
2.2. Kierownictwo Facebooka przed połączonymi Komisjami Senackimi Kongresu USA	188
3. Bezpieczeństwo a sieciowy dylemat: wolność <i>versus</i> własność	189
4. Bezpieczeństwo w sieci a rola grup dyspozycyjnych	191
5. Ku redefinicji pojęć <i>wolność w sieci</i> i <i>bezpieczeństwo w sieci</i>	193
Bibliografia	199

Przedmowa

W swojej pięćdziesięcioletniej aktywności naukowej Pani Profesor Danuta Walczak-Duraj w sposób umiejętny, naznaczony wyobraźnią socjologiczną i wrażliwością etyczną, łączy aktualne i ważne problemy należące do trzech subdyscyplin socjologicznych: socjologii pracy, socjologii moralności oraz socjologii polityki. Jest Autorką i współautorką kilkunastu książek, w tym pięciu w języku angielskim, redaktorką oraz współredaktorką naukową dwunastu monografii i prac zbiorowych, Autorką ponad trzystu artykułów i rozdziałów w pracach zbiorowych oraz innych publikacji.

Publikacje te cechuje wysoki poziom merytoryczny i dobre osadzenie w literaturze przedmiotu. Podejmowane przez Autorkę problemy społeczne nie mają przy tym charakteru przyczynkarskiego, ale odnoszą się do najważniejszych zagadnień podnoszonych z perspektywy interdyscyplinarnej. Co więcej, większość tekstów jej autorstwa i prac przez nią redagowanych ma zaznaczający się z różną wyrazistością kontekst etyczny, ponieważ całość jej socjologicznej refleksji mieści się, jak sądzę, w *implicite* przyjętym założeniu, że ani gospodarka, ani polityka nie mogą dobrze działać, jeśli pozbawione zostaną warunków do praktykowania podzielanego przez większość członków danego społeczeństwa określonego ładu aksjonormatywnego. W swych publikacjach Autorka monografii wielokrotnie podkreśla, że każda forma ludzkiej aktywności, w tym tak ważna forma aktywności, jaką jest praca w jej różnych odsłonach, również praca naukowa czy praca polityka, podlega ocenie etycznej, a kompetencje etyczne stanowią atrybutywną cechę szeroko pojmowanych kompetencji merytorycznych.

Pani Profesor Walczak-Duraj uznaje przy tym, że etyczny charakter pracy polega nie tylko i nie tyle na stosunku do niej jednostki (postawy instrumentalne *versus* autoteliczne), ale przede wszystkim na stosunku do drugiego człowieka w sytuacji pracy. Stąd też tak duże znaczenie przypisuje pejoratywnym konsekwencjom wyraźnie zaznaczających się zmian, zachodzących w treściach pracy oraz formach pracy i zatrudnienia pod wpływem technologii cyfrowych. Procesy indywidualizacji pracy, coraz częstsze wykonywanie jej poza instytucjami formalnymi, nieciągłość oraz brak dostatecznej troski instytucji gospodarczych i politycznych o pracownika i obywatela, o jego godność oraz podmiotowe traktowanie, to wątki ciągle obecne w całej twórczości Autorki, która sposobem prowadzenia swoich analiz

pokazuje, że socjolog moralności znajduje dobrze uzasadnione przesłanki ku temu, by poruszać się zarówno w obszarze socjologii pracy, jak i socjologii polityki.

Jej podejście do podnoszonych problemów badawczych znajduje szeroki odzwiek w środowisku naukowym i jest rozwijane, szczególnie w pracach wielu członków zespołu naukowo-badawczego Katedry Socjologii Polityki i Moralności Uniwersytetu Łódzkiego, którą Profesor Danuta Walczak-Duraj kierowała przez wiele lat. Wypromowała osiemnastu doktorów socjologii (czterech z nich już się habilitowało), a trzem kolejnym osobom otworzyła przewody doktorskie. Problematyka podejmowana w tych doktoratach również mieści się w tytułowej triadzie rekomendowanej monografii, czyli obszarze problemów pracy, etyki i polityki. Wypromowani przez nią doktorzy socjologii to: Ryszard Machnikowski (*Recepcja socjologii wiedzy Karla Mannheim'a we współczesnej socjologii anglo-amerykańskiej*, 1996), Izabela Desperak (*Stereotypizacja ról kobiecych w perspektywie praktyk dyskryminacyjnych na rynku pracy*, 2000), Alicja Łaska-Formejster (*Proces kształtowania roli zawodowej lekarza rodzinnego*, 2000), Dorota Inglik-Dziąg (*Role społeczne w reklamie jako przykład psychologicznych uwarunkowań działalności marketingowej*, 2000), Małgorzata Matusiak (*Postawy studentów wobec pracy w perspektywie społeczeństwa informacyjnego*, 2005), Stanisław Kosmyńka (*Rola religii w ideologii współczesnego terroryzmu islamistycznego. Na przykładzie organizacji Al-Kaida*, 2006), Konrad Kubala (*Społeczne reprezentacje Unii Europejskiej w dyskursie polskich elit symbolicznych*, 2007), Marcin Kotras (*Rola przywództwa lokalnego w europejskim rozwoju regionalnym. Na przykładzie regionu łódzkiego*, 2008), Michał Skorzycycki (*Mit jako czynnik legitymizacji ustroju demokratycznego w procesie zmiany systemowej. Przypadek Republiki Czeskiej*, 2009), Bartosz Abramowicz (*Inicjatywne formy uczestnictwa obywatelskiego na poziomie lokalnym w gminach województwa łódzkiego*, 2010), Paweł Przyłęcki (*Specyfika dyskursu populistycznego w polskiej polityce. Na podstawie analizy programów wyborczych i sprawozdań sejmowych*, 2011), Łukasz Kutyló (*Procesy desekularyzacji we współczesnych społeczeństwach na przykładzie ruchu społecznego Radia Maryja*, 2011), Karolina Messyasz (*Obrazy młodzieży polskiej w dyskursie prasowym. Młodzież o sobie i rzeczywistości społecznej*, 2012), Barbara Ober-Domagalska (*Opinie i postawy etyczne młodzieży szkolnej wobec pracy i jej kontekstu instytucjonalnego. Polsko-norweskie badania porównawcze*, 2012), Michał Pienias (*Przemiany tożsamości programowej Sojuszu Lewicy Demokratycznej w perspektywie poparcia społecznego*, 2012), Marcin Pierzchała (*Obywatelskość jako płaszczyzna integracji społeczności muzulmańskich ze społeczeństwem polskim. Na przykładzie Ligi Muzulmańskiej w Rzeczypospolitej Polskiej*, 2013), Aleksandra Leszczyńska (*Etyczne a pragmatyczne aspekty zjawiska doping w sporcie*, 2018), Małgorzata Schulz (*Medialny obraz kształtowania się stosunków polsko-niemieckich. Na podstawie analizy tygodników „Der Spiegel” i „Polityka” z lat 2005–2017*, 2019).

Przywołać też warto głoszony często przez Autorkę pogląd, że gospodarka i polityka wyzute z wartości lub też traktujące podstawowe wartości etyczne w sposób instrumentalny, prowadzą współczesne społeczeństwa w niebezpieczne rewiry. W globalizującym się w coraz większym stopniu świecie, zanurzonym w rozszerzonej

rzeczywistości technologii cyfrowych mają miejsce głębokie kryzysy gospodarcze, gwałtowne spadki zaufania społecznego do ważnych instytucji życia społecznego, w tym do rozwiązań i projektów gospodarczych, często mających charakter jedynie ideologiczny. Ich konsekwencją jest również rozproszenie potencjału i dekompozycja kapitału społecznego oraz towarzyszące im od lat zjawiska destrukcji normatywności, również w obszarze podstawowych wartości demokratycznych.

Niniejsza publikacja, nosząca tytuł *Praca – etyka – polityka. Wybór tekstów*, stanowi zwarty zbiór wybranych tekstów Autorki z lat 2005–2019 z tytułowego obszaru najważniejszych problemów społecznych w Polsce okresu transformacji. Znając większości publikacji naukowych Profesor Danuty Walczak-Duraj, które oceniam bardzo wysoko, a także odwołując się do kilkudziesięcioletniej współpracy, również tej o charakterze publikacyjnym (wielokrotnie współredagowaliśmy monografie wieloautorskie, w tym wydawane po wspólnie organizowanych sesjach i spotkaniach grup tematycznych na kolejnych Zjazdach Socjologicznych), pragnę podkreślić, że Autorka eksponuje i kontynuuje w swych dokonaniach prace naukowe swoich Nauczycieli. Jednym z nich był Profesor Jan Szczepański (rektor Uniwersytetu Łódzkiego III kadencji w latach 1952–1956), który w 1970 roku przyjmował ją do pracy w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego. Od początku istnienia powołanej przez socjologów, pedagogów i filozofów z Uniwersytetu Śląskiego (Filia w Cieszynie) Wolnej Szkoły Nauk Filozoficznych i Społecznych im. Profesora Jana Szczepańskiego Pani Profesor Walczak-Duraj uczestniczyła też w corocznych konferencjach i publikacjach poświęconych rozwojowi myśli Profesora.

W tej monografii Autorka również trafnie udowadnia, że podejście do wszelkiej pracy w jej etycznym kontekście, jako sposób stosowany przez Profesora, nic nie straciło na swej ważności i aktualności. Co więcej, rezultaty poznawcze oraz metodologiczne często używanej przez niego metody autoetnograficznej rozwijane są także przez współczesną socjologię i dostarczają badaczom interesujących materiałów porównawczych.

Zawarte w publikacji teksty, składające się na dwanaście rozdziałów, choć odnoszą się do wielu pól badawczych i interpretacyjnych związanych z problematyką szeroko rozumianej pracy oraz polityki, stanowią spójną całość ze względu na spinającą je klamrę podejścia normatywnego i odnoszą się do takich ważnych problemów jak:

- procesy wykorzeniania jednostki z pracy i jej społecznego kontekstu, co prowadzi m.in. do indywidualizacji pracy i różnicowanych, zazwyczaj niekorzystnych skutków tego zjawiska, np. zawężania się moralnej przestrzeni pracy;
- procesy przechodzenia od grupowego w swej istocie etosu pracy do etosu zindywidualizowanego i rozproszonego;
- deficyty poczucia odpowiedzialności za dobro wspólne w społeczeństwach gospodarki rynkowej, w których często wolność gospodarcza rozumiana jest w kategoriach głównej wartości życia społeczno-gospodarczego;
- kryzysy gospodarcze w gospodarce rynkowej i towarzysząca im swoista asymetria: ponoszone ryzyko gospodarcze i straty są uspołecznianie, czyli

przerzucane na społeczeństwo, zaś pojawiające się zyski zazwyczaj prywatyzowane przez podmioty gospodarcze;

- konstytuowanie się ładu aksjonormatywnego w gospodarce rynkowej z perspektywy jego ciągłości i zmiany;
- kształtowanie wiedzy ekonomicznej i postaw przedsiębiorczych polskiej młodzieży;
- przyczyny i charakter podstawowych deficytów oraz dylematów etycznych, pojawiających w procesach podejmowania i realizowania badań naukowych przez polskich naukowców;
- zmiany spowodowane rozwojem technologii cyfrowych, odnoszące się zarówno do rynku pracy, treści samej pracy, jak i relacji pracowników ze sztuczną inteligencją, coraz powszechniej wykorzystywaną w różnych segmentach współczesnej gospodarki. Zmiany te odnoszą się również do rzadko pojawiającego się w refleksji socjologicznej problemu wystąpienia potencjalnej transgresji etycznej w relacji pracownik–sztuczna inteligencja. Nie bez znaczenia pozostają również kwestie dotyczące formułowania przez badaczy zróżnicowanych scenariuszy odnoszących się do przyszłości pracy, w tym nieodpłatnej w gospodarce cyfrowej.

Cztery z rozdziałów poświęcone są problemom polityki, demokracji i roli władzy politycznej (państwa) w zapewnianiu obywatelom bezpieczeństwa w sieci. Tę część rozważań Autorka rozpoczyna refleksją na temat:

- głównych problemów polityki, jej statusu w społeczeństwach istniejących w formule liberalnych demokracji, by dalej przejść do
- analizy podstawowych problemów etycznych polskiej demokracji, postrzeganych z perspektywy dyskursu publicznego i politycznego,
- analizy występowania ewidentnych paradoksów demokracji w e-społeczeństwach i towarzyszącej jej korupcji (nadużycia) języka polityki w prowadzonych debatach, wraz ze skłonnością do stosowania językowych strategii o charakterze populistycznym,
- oraz do prezentacji problemów zamykających monografię, a związanych z występowaniem sieciowego Behemota, czyli zagadnień dotyczących roli technologicznych algorytmów w moderowaniu zarówno zachowań gospodarczych, jak i politycznych.

Przedstawiając, i tym samym zapowiadając główne problemy zawarte w publikacji, wskazać wypada, że jej Autorka w odniesieniu do zamieszczonych w niej tekstów dokonywała niekiedy określonych zabiegów zarówno o charakterze edytorskim (np. skracanie niektórych fragmentów), jak i merytorycznym przez dopisywanie krótkich wątków, nienaruszających jednak istoty treści zamieszczonych w pierwotnych wydaniach, zawsze przywoływanych w przypisach.

Rozdział I

Proces wykorzeniania z pracy w perspektywie społeczeństwa ponowoczesnego¹

Przedmiotem rozważań podjętych w tym rozdziale jest próba ukazania zasadniczych czynników składających się na proces wykorzeniania współczesnego człowieka z pracy, rozumiany jako taki proces, w którym praca nie tylko traci swój wcześniejszy, strukturotwórczy, społeczno-etyczny charakter, ale i sama podlega daleko idącym redefinicjom zarówno w odniesieniu do jej treści, jak i form jej wykonywania czy form zatrudniania. Owe czynniki związane są przede wszystkim ze zmianami zachodzącymi w społeczeństwach ponowoczesnych, określanych również jako społeczeństwa doznań, w obrębie których konsumpcja staje się ważniejsza niż praca, a konsument ważniejszy niż pracownik. W społeczeństwach ponowoczesnych zdecydowanie bardziej niż praca zakorzenione są nowoczesne technologie teleinformatyczne mające ewidentnie zglobalizowany charakter. W Polsce, podobnie jak w innych społeczeństwach liberalnej demokracji odwołującej się do idei wolnego rynku, ma się coraz częściej do czynienia z nieciągłymi biografiami zawodowymi czy budowaniem karier zawodowych poza formalną organizacją (np. wolni strzelcy). W rezultacie, podobnie jak w poprzednim systemie pracy diagnozowanym przez Jana Szczepańskiego, zachodzi proces odrywania pracy od zatrudnienia, choć z zupełnie innych przyczyn, co z pewnością nie sprzyja tworzeniu się u nas etosu pracy. Podstawową tezę prowadzonych tu rozważań można sprowadzić do stwierdzenia, że mówienie o jednostce zakorzenionej w pracy zakłada również konieczność istnienia gospodarki zakorzenionej społecznie w postulowanym przez Marka Granovettera sensie (Granovetter 1985: 84–88).

W mojej opinii społeczne zakorzenianie gospodarki i pracy stanowiącej jej podstawę odbywać się może jedynie przez definiowanie treści ładu ekonomicznego, stanowiącego jeden z podstawowych elementów ładu (porządku) społecznego, w kategoriach nie tyle opisowych, co normatywnych. Wtedy też można posługiwać się podstawowym dla prowadzonych tu analiz pojęciem *ładu aksjonormatywnego* mającego za główny wymiar ład moralny. Ład ten odnoszony jest do społecznego

1 Pierwotna wersja jest częścią publikacji D. Kadłubiec, E. Ogrodzka-Mazur, A. Kasperek (red.), *W kręgu myśli Profesora Jana Szczepańskiego*, t. 3, Wydawnictwo Arka, Cieszyn 2017, s. 59–70.

działania różnych podmiotów życia społecznego, zarówno indywidualnych, jak i zbiorowych (instytucjonalnych); sformalizowanych (np. podmiotów gospodarczych, instytucji politycznych, wychowawczych, różnorodnych instytucji zaufania publicznego w rodzaju banków czy służby zdrowia), jak i niesformalizowanych (np. opinii publicznej). W tym ujęciu opis, diagnoza, interpretacja i ocena sposobów działania jednych podmiotów życia społecznego pozostających w relacji z innymi podmiotami przebiega przy użyciu kategorii dobra i zła (np. korzyść, sprawiedliwość, zasadność, krzywda, kłamstwo, chciwość, nierówność itp.) oraz, co za tym idzie, sankcji społecznych. Sankcji zarówno korzystnych, jak i niekorzystnych, a więc używając określenia Émile'a Durkheima – rozproszonych sankcji represyjnych (Durkheim 2000: 49–56); sankcji zarówno formalnych, jak i nieformalnych. Jak to wyraźnie podkreśla Ewa Budzyńska, położenie nacisku na realizację dobra na rzecz zewnętrznych wobec działającego podmiotu obiektów oznacza utożsamienie moralności z prospołecznością (Budzyńska 2007). Jak słusznie przy tym zauważa Janusz Mariański:

Żadna dziedzina życia społecznego nie może być *ex definitione* wykluczona spod wartościowania moralnego. Problemy polityczne, społeczne, gospodarcze mają nie tylko charakter strukturalny, ale i moralny; oceny moralne odnoszone są zarówno do człowieka, jak i do jego działań. [...] W ocenach moralnych w ostatecznej instancji sięgamy po wartości i normy człowieczeństwa. Stąd oceny moralne są najbardziej uniwersalnym kryterium postępowania ludzkiego, mają charakter nadrzędny w stosunku do innych aktywności ludzkich, ponieważ rozciągają się one na wszystkie inne oceny, można by obrazowo powiedzieć, że są piętrowo na nich nadbudowane (Mariański 2015: 512–514).

Na wstępie warto również podkreślić, że *zakorzenie* jako pojęcie, a raczej jako metafora socjologiczna stanowi jeden z istotnych tropów dla zrozumienia zarówno twórczości, jak i postawy życiowej wielkiego polskiego socjologa Jana Szczepańskiego. Bogusław Dziadzia, opisując przemiany ponowoczesnej lokalności i odwołując się m.in. do mającej charakter nie tylko socjologiczny, ale i etnograficzny publikacji Szczepańskiego *Korzeniami wrosłem w ziemię* (2003), stwierdza, że autor:

Niejednokrotnie podkreślał znaczenie miejsca swego urodzenia. Nie odżegnywał się od chłopskich korzeni. Co więcej, umiejętnie łączył swe korzenie, a z nimi także a nie inne wychowanie, z charakterem i jakością swych dokonań. Pojmował wyraźnie to, jak trudnym i złożonym zadaniem jest zrozumienie samego siebie jako fundamentu do pojmowania otaczającego świata (Dziadzia 2016: 81–82).

Jednak zakorzenie, o którym pisał Szczepański, odnosiło się nie tylko do stanowiącej podstawę budowania zarówno społecznej, jak i indywidualnej tożsamości jednostki społeczności lokalnej Ustronia Śląskiego, gdzie dorastał, ale także wykonywania w tej społeczności pracy. Opisywana przez niego jednostka zakorzeniona

była ówczesnie w owym mikroświecie Ustronia, a szerzej rzecz ujmując Śląska Cieszyńskiego, na wiele różnych sposobów. Jednym z nich była praca, czy jak ujmował to Szczepański – robota. Z jednej strony człowiek zakorzeniał się w społeczności lokalnej przez pracę, z drugiej zaś to praca była głównym sposobem zakorzeniania się w tej społeczności, ponieważ dla jej członków była dwójakiego rodzaju przymierzem – z bogiem i z ludźmi.

Człowiek żył po to, aby robić, to znaczy wykonywać przeznaczoną mu robotę. Robota była najistotniejszą treścią życia. [...] Była także miarą wartości człowieka, codziennym sprawdzianem jego możliwości. [...] Robota oznaczała także potwierdzenie wartości moralnej gazdy i jego rodziny. Człowiek robotny był człowiekiem dobrym. Bo robota stanowiła także religijne przymierze z Panem. [...] Robota nad siły była męką ofiarowaną Panu. Owoce roboty przynoszące dobrobyt i zadowolenie, dostatek i wygody były świadectwem życzliwości Pana. Robota także określała miejsce człowieka, przede wszystkim rodziny, w społeczności lokalnej (Szczepański 2003: 34–35). Odpoczynek zaś, który [...] musiała uzasadniać praca i zmęczenie [...] był nie tylko regeneracją sił do dalszej pracy, lecz także przerwą na życie towarzyskie (Szczepański 2003: 65).

W odpoczynku przejawiał się jego głęboki sens, polegający na procesie integrowania społeczności lokalnej, na utrzymywaniu bezinteresownej więzi sąsiedzkiej i rodzinnej. Nie chodziło w nim tylko „o sztywniejące stawy ani potargane mięśnie. Odpoczynek był potrzebny dla innego przymierza – z ludźmi. Jeśli robota tworzyła podstawy człowieczeństwa, odpoczynek wśród bliźnich był jego spełnieniem” (Szczepański 2003: 65–66).

1. Czynniki sprzyjające wykorzenianiu z pracy

Wysokie standardy moralne i pracowitość luterańskiej społeczności Śląska Cieszyńskiego na początku XX wieku, religijna zasada zachowywania nie tylko ascezy wewnętrznej, ale i zewnętrznej, powiązana z traktowaniem pracy w kategoriach modlitwy, przekładana była na indywidualne oraz zbiorowe działania społeczne. Pracowitość i oszczędność jako podstawa do tego, by podobać się bogu, były stale obecne w świadomości społecznej. W przeciągu XX wieku wiele się zmieniło, jeśli chodzi o społeczną efektywność protestanckiej etyki normatywnej dotyczącej pracy; podobnie jak i etyki katolickiej, choć papież Jan Paweł II w poświęconej pracy encyklice z 1981 roku podkreślał, że praca jest najważniejszą formą aktywności człowieka na ziemi, emanacją jego kreacyjnych możliwości i podmiotowości (Jan Paweł II 1981). Jednocześnie stwierdzał, że może ona też być źródłem alienacji jednostki i przedmiotowego traktowania przez innych. Jak zauważał:

Chodzi [...] o to, aby – może jeszcze bardziej niż dotąd – uwydatnić, że praca ludzka stanowi klucz, i to chyba najistotniejszy klucz, do całej kwestii społecznej, jeżeli staramy się ją widzieć naprawdę pod kątem dobra człowieka. Jeśli zaś rozwiązanie – czy raczej stopniowe rozwiązywanie – tej stale na nowo kształtującej się, i na nowo spiętrzającej kwestii społecznej ma iść w tym kierunku, ażeby „życie ludzkie uczynić bardziej ludzkim”, wówczas właśnie ów klucz – praca ludzka – nabiera znaczenia podstawowego i decydującego (Jan Paweł II 1981: 3).

Jednak procesowi rewaloryzacji pracy jako wartości samej w sobie towarzyszy współcześnie proces przeciwny. Z jednej strony jest to proces prowadzący do deprecjacji, powiązany z praktycznym indywidualizmem generującym sytuacje, kiedy społeczny sens pracy i zespołowego gospodarowania nabiera charakteru instrumentalnego, wolnego od pojmowanej w kategoriach poczucia odpowiedzialności za innych pracujących odpowiedzialności moralnej. Z drugiej strony związany jest również z przewartościowywaniem pracy w ujęciu postmodernistycznym, gdzie w miejsce paradygmatu pracy pojawia się paradygmat konsumpcji, wpleciony w złożony proces globalizacji. Ponadto zachodzą ważne zmiany zarówno w treści, jak i formach pracy czy też formach zatrudnienia (Walczak-Duraj 2011a, 2011b).

Procesy te prowadzą do sytuacji, w których można mówić nie o zakorzenianiu w pracy, ale o zjawisku przeciwnym – wykorzenianiu, pojmowanym zarówno jako odchodzenie od wspólnotowego, społecznego rozumienia pracy i jej etycznego kontekstu w kierunku indywidualizacji pracy, jak i szukanie alternatywnych sposobów budowania własnej indywidualnej tożsamości, dla których praca nie stanowi już punktu odniesienia. Zwłaszcza zaś takie atrybuty związane z pracą, jak zespół pracowniczy, relacje pracownicze, wspólne przeżywanie pracy, wspólne spędzanie czasu po pracy itp. Nie sposób w jednym tekście poruszyć wszystkie ważne wątki związane z postępującym, choć nie zawsze uświadamianym przez jednostki procesem tak pojętego wykorzeniania z pracy. Warto jednak zastanowić się nad tym, czy w przestrzeni życia społecznego zostały już wypracowane jakieś inne obszary ludzkiej aktywności, mogące stanowić względnie trwałą i społecznie akceptowaną platformę doświadczania przez jednostki własnej podmiotowości, tożsamości czy biografii, w której wspólnota losu, grupowych doświadczeń i odniesień statusowych miałyby taką siłę jak praca. Oczywiście, owa stanowiąca podstawę wytwarzania więzi społecznej wspólnota losu występuje również w innych mezo- i mikroświatach społecznych, nie tylko zresztą wśród ludzi, ale także wśród zwierząt czy roślin, np. drzewa w leśnym ekosystemie udzielają sobie wsparcia również za pośrednictwem korzeni². Jak wyjaśniał Szczepański:

2 Peter Wohlleben, niemiecki leśnik z Reńskich Gór Łupkowych uważa, że drzewa w lesie są istotami społecznymi; porozumiewają się ze sobą, troszczą o swoje potomstwo i pielęgnują starych i chorych sąsiadów, doświadczają wrażeń, mają uczucia i pamięć. W tworzonym wspólnie ekosystemie zawierają nawet „przyjaźnie”. Jak twierdzi autor: „W takim środowisku drzewa mogą rosnąć bezpiecznie i dożywać matuzalemuwego

Czy małe dziecko chłopskie wie i uświadamia sobie tę „trywialną” prawdę, że aby trwać, trzeba mieć w ziemi korzenie? Oczywiście, ani ja ani nikt z moich rówieśników na Zawodziu, ani moje siostry o kilka lat starsze nie potrafiłyby jej tak sformułować. Ale wiedza o zależności między korzeniami a życiem była dla nas wszystkich oczywistością. Trawa zerwana czy skoszona schnie. Schnie każda odłamana od korzeni gałąź drzewa czy krzaka. Korzenie są życiem (Szczepański 2003: 28).

Czy zatem, biorąc pod uwagę wszystkie te procesy i zjawiska zachodzące w świecie społecznym (Bauman 2008), nie należałoby zapytać, czy praca jednostek nadal zakorzeniona jest w społecznym kontekście w taki sposób, że może stanowić rodzaj „domu”? I czy przykłady doznań właściwych pracoholikom (inaczej mówiąc „zadowolonym niewolnikom”), opisujących każdy inny rodzaj aktywności życiowej w kategoriach straty czasu, nie stanowią paradoksalnie przesłanki ku temu, by stwierdzić, że przybierający różną postać proces wykorzeniania jednostek z pracy może prowadzić również do tego, że jednostka w sensie osobowościowym staje się jednowymiarowa. A to dlatego, ponieważ praca mogąca zawierać w sobie wiele autokreacyjnych wartości nie znajduje dostatecznie silnego i trwałego osadzenia w zmultiplikowanych relacjach społecznych, stając się aktywnością zindywidualizowaną. Proces indywidualizacji doświadczanej przez jednostkę pracy prowadzi do tego, że wspomniane wcześniej pojęcia jak *środowisko pracy*, *stosunki pracy*, *lojalność pracownicza* czy *solidarność zespołów pracowniczych* tracą moc predykcyjną.

Stąd też, by stworzyć i rozwijać nowy rodzaj refleksji nad pracą warto przede wszystkim wyjść od konstatacji dotyczącej zasobu wiedzy o dominującej kondycji jednostki w społeczeństwie ponowoczesnym, rozpatrywanej z perspektywy wykonywanej pracy. W takiej analizie ważne są m.in. zagadnienia takie jak: epizodyczność wielu form aktywności człowieka (podtrzymywanie krótkotrwałych interakcji zapośredniczonych przez sieć), fragmentaryzacja działań, niekonsekwencja w działaniu, wielość projektów na życie w postaci alternatywnych, dostępnych stylów życia i zindywidualizowanych biografii o wyraźnie nieciągłym charakterze. Zygmunt Bauman w jednym z ostatnich wywiadów, jakiego udzielił, mówił Sławomirowi Sierakowskiemu, że choć współcześnie rynek pracy przypomina ruchome piaski i brakuje dostatecznego zabezpieczenia na starość czy na wypadek choroby, a także trudno jest zapewnić dzieciom godziwe wykształcenie, to pojawiają się zupełnie nowe wyzwania.

wieku. By to osiągnąć, społeczność musi się trzymać razem. Gdyby wszystkie okazy troszczyły się tylko o siebie, wówczas niejeden nie doczekałby starości. [...] Para prawdziwych przyjaciół pamięta o tym, by nie wytwarzać zbyt grubych konarów od strony drugiego drzewa. Żadne z nich nie chce niczego odbierać towarzysowi i dlatego wykształca potężne części koron tylko na zewnątrz, czyli w stronę «tych, którzy nie są przyjaciółmi»” (P. Wohlleben, *Sekretne życie drzew*, tłum. E. Kochanowska-Szłęczak, Wydawnictwo Otwarte, Kraków 2016, s. 43).